

VU Research Portal

Grip op grillige gegevens. De exegeet als systematicus

van Peursen, W.T.

2013

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Peursen, W. T. (2013). *Grip op grillige gegevens. De exegeet als systematicus*. Vrije Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Mijnheer de rector, dames en heren

Proloog: C.A. van Peursen

In zijn boek *De verborgen aanwezige* bespreekt Cornelis Antonius van Peursen de kloof tussen de bijbelse godservaringen en de meer vastgelegde godsvoorstellingen in de christelijke dogmatiek. Hij noemt een aantal terreinen waarop de vastomlijnde godsbeelden uit de christelijke geloofsleer aanpassing verdienen om recht te doen aan de veelheid van godservaringen die we in de Bijbel aantreffen. Hij pleit er bijvoorbeeld voor dat het beeld van een onveranderlijke en statische God plaatsmaakt voor de veel beweeglijkere en dynamischere godservaringen in de bijbelse verhalen, waarin God soms berouw heeft of op zijn plannen terugkomt.¹

1. De exegeet en de systematicus

De kloof die Van Peursen hier beschrijft, komt naar boven op het moment dat degene die zich bezighoudt met de uitleg van de Bijbel, en degene die de inhoud van de christelijke geloofsleer systematisch wil doordenken, met elkaar in gesprek gaan. Kortweg: het gesprek tussen de exegeet en de systematicus. Van Peursens pleidooi om bijbelse verhalen meer recht te doen in het spreken over God is hierbij een steun in de rug van de oud- of nieuwtestamenticus. Hij of zij heeft de eer de advocaat van de bijbeltekst te zijn en iedere poging tot systematisering die geen recht doet aan de grillige, veelzijdige en soms verwonderlijke bijbeltekst, aan de kaak te stellen.

1.1 Psalm 8 in de *Christelijke dogmatiek*

Wat wil het zeggen dat de exegeet zich opwerpt als advocaat van de bijbeltekst? Ik zal een voorbeeld geven van het spreken over de mens in het kader van de christelijke geloofsleer, zoals we dat aantreffen in de *Christelijke dogmatiek* van Kees van der Kooi en Gijsbert van den Brink.² Laat ik vooropstellen dat ik veel bewondering heb voor dit indrukwekkende boek, dat alleen al door de veelheid van onderwerpen die aan bod komen en van bronnen die geciteerd

worden een enorme deskundigheid en brede belezenheid van de auteurs laat zien. Als oudtestamenticus kan ik het echter niet laten om toch een aantal exegetische kanttekeningen te plaatsen. Ik concentreer mij daarbij op enkele plaatsen waar de auteurs van de *Christelijke dogmatiek* verwijzen naar Psalm 8. Terwijl Berkhof in zijn *Christelijk geloof* deze psalm slechts één keer noemt in een opmerking dat het mensbeeld van Prediker heel anders is dan dat van Psalm 8,³ bevat de *Christelijke dogmatiek* maar liefst zeven verwijzingen naar deze psalm.

1.2 De exegeet als stem voor verzwegen teksten

In de afsluiting van het hoofdstuk over de theologische antropologie merken de auteurs van de *Christelijke dogmatiek* op: ‘De beste manier om onze plaats te leren in het geheel van de schepping is misschien wel door ons de spiritualiteit van Psalm 8 eigen te maken’.⁴ Dit wordt gevolgd door een citaat van Psalm 8:4–5 uit de Herziene Statenvertaling:

4 Als ik Uw hemel zie, het werk van Uw vingers,
de maan en de sterren, die U hun plaats gegeven hebt,
5 wat is dan de sterveling, dat U aan hem denkt,
en het mensenkind, dat U naar hem omziet?

Nu kan de oudtestamenticus moeilijk bezwaar maken tegen een dergelijk vroom gebruik van een psalm, alhoewel ik zelf als oudtestamenticus het woord ‘spiritualiteit’ niet zo vaak in de mond neem. Echter, de oudtestamenticus weet ook dat Job 7:17 min of meer dezelfde woorden bevat als Psalm 8 en dat daar de betrokkenheid van God bij de mens juist als hinderlijk wordt ervaren. In de Nieuwe Bijbelvertaling luidt Job 7:17–19:

17 Waarom acht u de mens zo hoog?
Waarom krijgt hij al die aandacht van u?
18 Elke ochtend dringt u zich aan hem op,
u onderzoekt hem, elk ogenblik opnieuw.
19 Wanneer wendt u uw blik eens af,
wanneer gunt u mij even rust, zodat ik kan slikken?

Waarom wordt in de *Christelijke dogmatiek* wel Psalm 8:4–5 aangehaald, maar niet de parallel in Job 7?⁵ Dat zou toch naadloos aangesloten hebben bij de titel die de auteurs met een citaat van Dostojevski via Willem Jan Otten hebben meegegeven aan hun hoofdstuk over openbaring, namelijk ‘Waarom komt u ons hinderen?’.⁶ De grootinquisiteur die deze vraag stelt aan Christus in Dostojevski’s roman *De gebroeders Karamazov* en de bijbelse Job staan misschien niet zover van elkaar vandaan.

Ik wil niet betogen dat een dogmatiek de hele Bijbel moet citeren. Het boek van Van den Brink en Van der Kooi beslaat nu reeds 722 bladzijden. Wat ik echter naar voren wil brengen is de meerstemmigheid die wij aantreffen in het Oude Testament. De verwondering van Psalm 8 en de ergernis van Job 7 zijn beide reacties op Gods bemoeienis met de mens. Beide treffen we aan in het Oude Testament. Ik zie het als de taak van de exegeet om deze meerstemmigheid te laten klinken. Hij of zij staat als het ware bij het mengpaneel om ervoor te zorgen dat niet het ene geluid het andere geheel overstemt.

1.3 De exegeet als grammaticus en lexicograaf

Behalve een stem voor verzwegen teksten of, zo u wilt, een discjockey, is de exegeet ook grammaticus en lexicograaf. Hij of zij probeert de betekenis van woorden, woordgroepen en grammaticale constructies te achterhalen. Dit soort onderzoek is niet een privé-liefhebberij van oudtestamentici die teveel naar de taalkunde lonken, maar fundamenteel voor een goed verstaan van de bijbeltekst en daarmee ook onmisbaar voor ieder spreken over God dat zich op deze tekst baseert. Ook hiervan kan ik een voorbeeld geven uit Psalm 8. Volgens Van der Kooi en Van den Brink zijn engelen niet ‘hoger’ in de orde van het zijn dan de mensen, waarbij zij opmerken dat Psalm 8:6 dat alleen suggereert in de Septuaginta, de Griekse vertaling van de Bijbel.⁷ Maar is het inderdaad zo dat de Hebreeuwse tekst dat niet suggereert? De Nieuwe Bijbelvertaling vertaalt weliswaar met ‘U hebt hem bijna een god gemaakt’, maar de door de auteurs veelvuldig geciteerde Herziene Statenvertaling heeft ‘Toch hebt U hem weinig minder gemaakt dan de engelen’. Waarom maken de auteurs in het geval van Psalm 8:6 geen gebruik van de Herziene Statenvertaling, terwijl ze elders in hun boek de verzen 4 en 5 wel uit deze vertaling citeren?

Er ligt hier een vertaalprobleem waarvoor de inbreng van de oudtestamenticus onontbeerlijk is. De weergave met ‘engelen’ in de Herziene Statenvertaling is misschien mede ingegeven door enkele teksten uit het Nieuwe Testament, waarover later meer, en brengt bovendien het gevaar met zich mee dat wij latere, hellenistische voorstellingen van engelen gaan inlezen in deze psalm. Als wij echter latere speculaties over engelen buiten de deur houden en bij ‘engelen’ denken aan de goddelijke wezens die deel uitmaken van de hemelse hofhouding zoals die bijvoorbeeld bekend is uit het bijbelboek Job en het visioen van de profeet Micha in 1 Koningen 22, dan is de vertaling ‘Toch hebt U hem weinig minder gemaakt dan de engelen’ allerminst op voorhand uit te sluiten.

Hierover valt nog meer te zeggen, maar ik hoop dat het duidelijk is dat in dit voorbeeld een dogmatische uitspraak over de plaats van de mens in de hiërarchie van de schepping staat of valt met de oplossing die men vindt voor een vertaalprobleem waarvoor taalkundig en exegetisch onderzoek nodig is, namelijk: is de mens volgens Psalm 8:6 een weinig minder dan God (met hoofdletter), dan een god (met kleine letter), of een weinig minder dan de engelen? De systematische theologie kan niet zonder het exegetische ambacht van de bijbelwetenschapper.

1.4 De exegeet als tekstcriticus

De zojuist geciteerde opmerking in de *Christelijke dogmatiek* over een interpretatie die niet in de Hebreeuwse tekst voorkomt—althans volgens de auteurs—maar alleen in de Griekse vertaling, impliceert dat de Hebreeuwse tekst het primaat heeft boven de Septuaginta, de Griekse tekst. Ook hier zal de exegeet vragen stellen. De exegeet is namelijk ook tekstcriticus. Dat betekent dat hij of zij verschillende manuscripten en oude vertalingen vergelijkt en hun onderlinge samenhang in kaart probeert te brengen. Nu is de verhouding tussen de Hebreeuwse tekst en de Griekse vertaling, of beter: tussen de manuscripten die bewaard zijn gebleven van de Hebreeuwse tekst en de manuscripten van de Griekse tekst, zeer gecompliceerd. Men zou kunnen denken: het Hebreeuws is de oorspronkelijke tekst, het Grieks de vertaling, dus dan is de bewaard gebleven Hebreeuwse tekst altijd de oudste en dus de beste. Maar zo eenvoudig ligt het niet. De Hebreeuwse manuscripten die de Griekse vertalers gebruikt hebben zijn niet bewaard gebleven. We weten dus niet hoe die Hebreeuwse

tekst eruitzag en hoe die zich verhoudt tot de tekst in de bewaard gebleven Hebreeuwse handschriften. Daarbij moet men ook nog bedenken dat het oudste bewaard gebleven complete manuscript van de Hebreeuwse tekst uit het begin van de 11e eeuw na Christus stamt en dat veel handschriften van de Griekse vertaling ouder zijn.

De impliciete keus van de auteurs van de *Christelijke dogmatiek* om de Hebreeuwse tekst te volgen en niet de Septuaginta, past goed in de gereformeerde traditie van de auteurs,⁸ maar is binnen het geheel van het christendom alerminst vanzelfsprekend. Zelfs de kerkvader Augustinus, na Berkhof en Barth, Luther en Calvijn de meest geciteerde schrijver in de *Christelijke dogmatiek*, zou het met de auteurs hartgrondig oneens geweest zijn. In een tijd waarin allerlei christelijke stromingen uit Oost en West elkaar ontmoeten, zou een verantwoording van de gemaakte keuzes ten aanzien van de grondtekst van de Bijbel op haar plaats geweest zijn.⁹

1.5 De exegeet als teksthistoricus

De exegeet is ook teksthistoricus. Terwijl de zojuist genoemde *tekstkritiek* zich vooral bezighoudt met de reconstructie van de oudste achterhaalbare tekst op basis van verschillende manuscripten en oude vertalingen, betreft de *tekstgeschiedenis* de wijze waarop de tekst is overgeleverd en aangepast aan nieuwe situaties. In dit verband is het goed om te wijzen op de opschriften die boven Psalm 8 staan in Syrische bijbelhandschriften. In de door Willem Bloemendaal uitgegeven psalmopschriften in de Oost-Syrische traditie¹⁰ vinden we bijvoorbeeld het opschrift:

‘Hij profeteert over de Messias onze Heer en hij leert ons over het onderscheid van zijn naturen.’¹¹

Nu is het misschien teveel gevraagd van twee systematici uit de gereformeerde traditie om ook te kijken naar psalmopschriften in Syrische bijbelhandschriften, maar de kwestie die in dit opschrift aan de orde komt is wezenlijk. De christologische interpretatie van Psalm 8 die we hier aantreffen, vindt namelijk haar wortels in het Nieuwe Testament, vooral in Hebreeën 2,¹² waar deze psalm christologisch wordt geduid. Van deze duiding van Psalm 8 vinden we in de *Christelijke dogmatiek* geen enkel spoor terug.¹³ Nu kan ik het als oud-

testamenticus alleen maar toejuichen als de systematicus het Oude Testament voor zichzelf laat spreken, en dit niet slechts bezie door de ogen van de schrijvers van het Nieuwe Testament, al is het alleen al omdat dat het grote belang van een leerstoel Oude Testament naast een leerstoel Nieuwe Testament aan een theologische faculteit onderstreept. Toch ben ik van mening dat in de context van een christelijke dogmatiek de vraag in hoeverre het Nieuwe Testament wel of niet sturend mag of moet werken bij de interpretatie van het Oude Testament, niet onbesproken kan blijven.

De christologische interpretatie van Psalm 8 die aantreffen in het genoemde Syrische psalmopschrift, was wijdverbreid in de Vroege Kerk. Zij riep echter ook dogmatische vragen op. Hoe kan een psalm waarin zo nadrukkelijk gesproken wordt over ‘de mens’ en ‘het mensenkind’ toegepast worden op Christus? Het antwoord dat de Oost-Syrische christenen gaven weerklinkt in het zojuist geciteerde psalmopschrift, waarin staat: ‘en hij leert ons over het onderscheid van zijn naturen’. In de Oost-Syrische traditie, waarin men uitgang van een strikte scheiding tussen de goddelijke en de menselijke natuur van Christus, was het mogelijk om te stellen dat de uitspraken over ‘de mens’ in deze psalm betrekking hadden op de eer die de menselijke natuur van Christus ontving bij de incarnatie, door de vereniging met God het Woord.¹⁴ Deze opvatting vinden we ook bij de Antiocheense kerkvader Theodoor van Mopsuestia (ca. 350–428), die van grote invloed is geweest op de Oost-Syrische traditie.¹⁵ Zij die alle nadruk legden op de ene, goddelijke natuur van Christus, zoals bijvoorbeeld de Alexandrijnse kerkvader Cyrillus van Alexandrië, konden hierin niet meegaan, en dit leidde tot felle discussies. De uitleg die Theodoor van Mopsuestia gaf aan Psalm 8 heeft dan ook een belangrijke rol gespeeld bij de veroordeling van zijn denkbeelden bij het Tweede Concilie van Constantinopel in 553 na Christus.¹⁶

1.6 Psalm 8 in de Syrische traditie

Laat ik nog iets dieper ingaan op de interpretatie van Psalm 8 in de Syrische traditie. De Syrische traditie las deze psalm dus door de bril van Hebr. 2 en deze nieuwtestamentische passage wordt bijvoorbeeld expliciet genoemd in het bijbelcommentaar van de grote 9e-eeuwse Syrische auteur Ishodad van Merw.¹⁷ Tegelijkertijd zien we in de Syrische traditie het besef dat deze psalm

gaat over de mens als mens, het schepsel dat een bijzondere plaats heeft gekregen in de schepping. Dit blijkt reeds uit de weergave van deze psalm in de Syrische vertaling, de Peshitta. Waar de Hebreeuwse tekst heeft: ‘U heeft hem gekroond met heerlijkheid’, heeft de Peshitta ‘U heeft hem bekleed met heerlijkheid’. Sebastian Brock, een van de meest vooraanstaande geleerden op het gebied van het Syrisch, heeft overtuigend aangetoond dat deze weergave in de Peshitta de wijdverbreide traditie weerspiegelt dat Adam en Eva voor de zondeval bekleed waren met heerlijkheid.¹⁸ Op deze manier wordt er dus vanuit Psalm 8 ook een verband gelegd met Genesis. Dit verband klinkt eveneens door in het Genesiscommentaar van de grote 4e-eeuwse auteur Ephrem de Syriër.¹⁹

We zien dus dat Psalm 8 in de Syrische traditie zowel in verband wordt gebracht met het eerste mensenpaar in Genesis, als met Christus, door God, aldus de Hebreeënbrief, met heerlijkheid en eer gekroond. Blijkbaar was het mogelijk het inzicht dat het in Psalm 8 over de mens gaat, en de christologische interpretatie die ingegeven was door Hebreeën, met elkaar te combineren. Enerzijds staat de Syrische exegese dicht bij de tekst zelf, anderzijds geeft zij zich rekenschap van de diepere betekenissen die de traditie eraan heeft toegekend. Ditzelfde verschijnsel ben ik tegengekomen in mijn onderzoek naar het boek Daniël in de Syrische traditie. Zo geeft de reeds genoemde Ephrem de Syriër aan de grote steen uit de droom van Nebukadnessar in Daniël 2 enerzijds een symbolische, historische uitleg, als een verwijzing naar de Makkabeeën, en anderzijds een christologische uitleg, omdat deze steen, aldus Ephrem, zijn ware vervulling heeft gevonden in Jezus.²⁰

Gelet op de rijkdom van de Syrische exegetische traditie, zowel in omvang als in diepgang, is het betreurenswaardig dat veel studies en naslagwerken over de geschiedenis van het christendom en van de interpretatie van de Bijbel haar helemaal of bijna helemaal negeren. Zelfs in het imposante naslagwerk *The New Cambridge History of the Bible*, waarvan onlangs het eerste deel is verschenen, komt deze traditie er helaas zeer bekaaid vanaf.²¹

* * *

Tot nu toe lijkt de rol van de exegeet vooral deconstructief: iedere poging om met een algemene uitspraak iets over God, mens of wereld te zeggen, sneuvelt in de confrontatie met ongenoemde bijbelteksten, andere vertaalmogelijkheden, of andere tekstgetuigen die door de exegeet worden aangedragen. De exegeet als luis in de pels van de systematicus.

Maar de exegeet kan deze rol van tegendraadse bestrijder van iedere vorm van systematisering niet volhouden als hij of zij zelf met het exegetische ambacht aan de slag gaat. Wie de tekst van het Oude Testament wil interpreteren op een academisch verantwoorde wijze, ontkomt ook zelf niet aan schematisering en systematisering. Dat brengt mij bij het tweede gedeelte van mijn voordracht: De exegeet *als* systematicus.

2. De exegeet als systematicus

2.1 De onvermijdelijkheid van systematisering

Wie zegt: 'Ik beperk mij tot de tekst en die ga ik lezen zoals hij zich aandient' en denkt daarmee een analytische benadering van de bijbeltekst te kunnen omzeilen, is naïef. Op het moment dat men begint te lezen, moeten er al allerlei keuzes gemaakt worden. Bijvoorbeeld: wat gaat men lezen en in welke volgorde? Dat betekent een keus voor een bepaalde sortering en classificatie van de bijbelboeken. Er zijn verschillende manieren waarop in de joodse en christelijke traditie de boeken van de canon van de Hebreeuwse Bijbel geordend worden. En dan laat ik de deuterocanonieke of apocriefe boeken buiten beschouwing om het niet nog ingewikkelder te maken. De indeling die men volgt heeft gevolgen voor de wijze waarop men de boeken in hun onderlinge samenhang ziet. Hier moeten keuzes gemaakt worden. Of men nu de volgorde aanhoudt die we in de meeste Nederlandse bijbelvertalingen aantreffen, of uitgaat van de joodse driedeling van de canon in Wet, Profeten en Geschriften, zoals de auteurs van de *Christelijke dogmatiek* voorstaan,²² of een geheel nieuw ontwerp kiest, zoals de indeling in een Priestercanon, een Profetencanon en een Wijsheidscanon, die we aantreffen in de recentelijk verschenen *Theologie van het Oude Testament* van Hendrik Koorevaar en Mart-Jan Paul²³ — de keuze die men maakt is niet arbitrair en heeft gevolgen voor de wijze waarop de bijbelboeken gelezen worden.

En als men de Bijbel leest in vertaling is de vraag: welke vertaling? Er zijn alleen al in het Nederlands meer vertalingen dan er op twee handen te tellen zijn, en even zovele vooronderstellingen aangaande vertaalprincipes. Hoe ingrijpend de gevolgen van de keuze van een vertaling kunnen zijn, blijkt uit het hiervoor besproken voorbeeld uit Psalm 8, waar de ene vertaling spreekt over ‘een god’, de andere over ‘goddelijk’ en weer een andere over ‘engelen’. De plaats van de mens in de hiërarchie van de schepping hangt ervan af!

2.2 Taalkundige systematisering

Wie niet een vertaling wil gebruiken, maar de Bijbel in de grondtekst wil lezen — een nobel streven, dat ik van harte aanbeveel — zal zich voor het Oude Testament het Bijbels Hebreeuws eigen moeten maken. Maar ook onze kennis van een taal berust op systematisering. Of het nu gaat om het basale niveau van de vormleer, de rijtjes *ik loop, jij loopt* enz., of om ingewikkelde syntactische structuren: taal is een systeem en we moeten inzicht in dit systeem hebben om de wijze waarop het gebruikt wordt, te kunnen te begrijpen. We moeten de taal kennen, om een tekst te begrijpen, maar in het geval van het Bijbels Hebreeuws is de tekst ook de belangrijkste bron voor onze kennis van de taal. Dat brengt ons in een cirkel: de taal beter begrijpen door de tekst te bestuderen, de tekst beter begrijpen door de taal te bestuderen. In dit proces zijn systematisering, categorisering en het herkennen van patronen cruciaal.

2.3 De woordjes *ki* en *ma*

Laat ik opnieuw een voorbeeld geven uit Psalm 8. In de Nieuwe Bijbelvertaling worden de verzen 4–7 als volgt vertaald:

4 *Zie ik de hemel, het werk van uw vingers,
de maan en de sterren door u daar bevestigd,
5 wat is dan de sterveling dat u aan hem denkt,
het mensenkind dat u naar hem omziet?*

6 *U hebt hem bijna een god gemaakt,
hem gekroond met glans en glorie,
7 hem toevertrouwd het werk van uw handen
en alles aan zijn voeten gelegd.*

In deze vertaling bevat vers 5 een vraag, en vers 6 een reactie daarop. De witte ruimte die de Nieuwe Bijbelvertaling tussen vers 5 en vers 6 aanbrengt, komt overeen met sommige literaire analyses van deze psalm,²⁴ maar is taalkundig aanvechtbaar. Hoe moeten we deze regels dan wel vertalen?

Laat ik u twee woordjes Hebreeuws leren, de enige voor vandaag, *ki* en *ma*. Het eerste woordje, *ki*, staat aan het begin van vers 4 en betekent onder andere ‘als, wanneer’. Het tweede, *ma*, staat aan het begin van vers 6 en betekent ‘wat?’. Om te weten hoe we deze regels nu precies moeten vertalen, kunnen we kijken waar de woordjes *ki* en *ma* verder nog voorkomen. Maar het eerste komt 4483 keer voor in de Bijbel, en het tweede 573 keer. Het lijkt niet de aangewezen route om al deze gevallen met de hand na te lopen. Bovendien hangt de precieze betekenis van deze zinnen niet alleen af van deze woordjes, maar ook van de werkwoordsvormen waarmee zij gecombineerd worden en van de zinsstructuren waarin zij voorkomen. We moeten dus zoeken naar een combinatie van woorden, werkwoordsvormen en zinspatronen. Dat is een onmogelijke opgave als we slechts aangewezen zijn op een traditionele concordantie, want die bevat alleen maar lijsten van alle plaatsen waar een woord voorkomt. Hoe kunnen we nu de plaatsen vinden waar hetzelfde patroon voorkomt, dus de woordjes *ki* en *ma*, en de werkwoordsvormen en zinspatronen die in de Hebreeuwse tekst volgen? Hier komt de computer te hulp. Wat we nodig hebben is een database waarin we niet alleen op woorden kunnen zoeken, maar ook op werkwoordsvormen en zinspatronen. Gelukkig is er zo’n database voor de Hebreeuwse Bijbel, en wel de WIVU database, die ontwikkeld is door de Werkgroep Informatica Vrije Universiteit.

Om nu te voorkomen dat dit een heel technisch verhaal wordt, spring ik over naar de resultaten waartoe een dergelijk onderzoek in het geval van Psalm 8 heeft geleid. Mijn voorganger Eep Talstra heeft namelijk aangetoond dat de vraag die in vers 5 gesteld wordt, doorloopt in vers 6.²⁵ Volgens Talstra zouden daarom beter kunnen vertalen met:

5 *Wat is de mens, dat U aan hem zou denken,
het mensenkind, dat U aandacht aan hem zou schenken,*
6 *dat U hem zelfs een weinig onder de goden geplaatst heeft
en dat U hem met heerlijkheid en eer zou kronen?*

7 *Toch laat U hem heersen over het werk van uw handen,
U heeft alles onder zijn voeten gelegd.*

Deze vertaling leidt tot een andere geleding van Psalm 8 dan de strofen-indeling die verondersteld wordt in de Nieuwe Bijbelvertaling, en verschuift ook de inhoudelijke accenten in deze psalm. Meer dan in andere vertalingen valt in Talstra's vertaling de nadruk op de onbegrijpelijkheid van Gods bemoeienis met de mens en de onwaardigheid van de mens als ontvanger van eer en heerlijkheid.²⁶ Ook wordt door een andere vertaling van de werkwoordsvormen de blik meer gericht op het heden, en minder op het verleden. Vergelijk bijvoorbeeld Talstra's vertaling van vers 7a, 'Toch laat U hem heersen over het werk van uw handen' met de Nieuwe Bijbelvertaling: 'U hebt hem toevertrouwd het werk van uw handen'. De psalm wordt daarmee meer een beschrijving van de huidige positie van de mens in de schepping dan van een plaatstoekenning in het verleden, bij de schepping van de eerste mens.²⁷

2.4 Literaire systematisering

De noodzaak tot systematisering, sortering en patroonherkenning beperkt zich niet tot de taalkundige analyse van een tekst. Ook literaire vormen en patronen probeert de exegeet in systemen te vatten.

In het psalmenonderzoek is het gebruikelijk om onderscheid te maken tussen hymnen, koningspsalmen, klaagliederen van het volk, individuele klaagliederen, bedevaartsliederden, historische psalmen en andere.²⁸ De verschillende psalmen worden in denkbeeldige vakjes gestopt—een vakje hymnen, een vakje koningspsalmen, enz.—om zo een beter overzicht te krijgen over het geheel en juist daardoor de afzonderlijke onderdelen beter te begrijpen. Dit is een vorm van classificatie. In hun boek *Sorting Things Out. Classification and Its Consequences* laten Geoffrey Bowker and Susan Leigh Star zien dat sorteren en classificeren fundamenteel zijn in iedere poging van de mens om grip te krijgen op de werkelijkheid.²⁹ De wetenschap, ja zelfs het hele menselijk bestaan, kan niet zonder het classificeren van de zaken, van welke aard dan ook, die zich aan ons voordoen.

Alhoewel niet iedereen dezelfde indeling van de psalmen hanteert, zijn een aantal van de genoemde categorieën algemeen aanvaard en duidelijk te her-

kennen. Als de bijbelwetenschapper deze categorieën gebruikt om meer inzicht te krijgen in de 150 hoofdstukken van het bijbelboek Psalmen, is hij of zij systematiserend bezig, evenals de systematicus uit het eerste gedeelte van deze voordracht. Maar dat betekent dat nu ook de exegeet het gevaar loopt geen recht te doen aan het complete corpus. Een psalm waarbij het genre of type niet zo duidelijk is, is, opnieuw, Psalm 8. Is hij een ‘natuur- en scheppingspsalm’,³⁰ een scheppingshymne³¹ of vooral een lied over de bijzondere status van de mens³²? Of heeft hij een combinatie van verschillende literaire vormen in zich, zoals hymnische elementen, wijsheidsmateriaal en klaagelementen?³³ Al deze interpretaties zijn in de geschiedenis van het onderzoek voorgesteld. Of heeft deze psalm toch iets weg van een koningspsalm, omdat de heersersterminologie die erin voorkomt, ook voorkomt in andere psalmen waarin het vooral gaat over de macht die de koning van God ontvangen heeft?³⁴ Of is Psalm 8 misschien zelfs een lied dat werd voorgedragen bij een troonsbestijgings- of nieuwjaarsfeest, zoals Sigmund Mowinckel heeft voorgesteld?³⁵

Indelen, categoriseren, sorteren – het zijn fundamentele activiteiten die de mens gebruikt om vat te krijgen op de grillige werkelijkheid om hem heen. Evenals in het sociologische onderzoek dat beschreven wordt in het eerder genoemde boek *Sorting Things Out*, is in het oudtestamentisch onderzoek indelende, analytische activiteit noodzakelijk om grip te krijgen op de tekst. Misschien zijn niet alle psalmen in te delen in deze categorieën, maar ze helpen wel om patronen te onderkennen, en om doelmatig te vragen naar de literaire structuur en de achtergrond van teksten en de contexten waarin zij gefunctioneerd hebben.

Op dit gebied valt nog veel werk te verrichten. En gelukkig biedt ook hierbij de computer geweldige mogelijkheden. Methoden van computationele tekstvergelijking en tekstclustering, gebaseerd op een systematische analyse van formele kenmerken, kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan beter onderbouwde en controleerbare indelingen en categorisering. Enkele experimenten die ik op dat gebied heb uitgevoerd in samenwerking met mijn collega's Dirk Bakker en Constantijn Sikkels waren veelbelovend.³⁶

3. Visie

Tussen de regels door zult u waarschijnlijk al in de gaten hebben gekregen op welke wijze ik de mij toevertrouwde taak wil vervullen en welke accenten ik daarbij wil leggen.

1. Ik ga graag het gesprek aan met systematici. Om niet te zeggen: ik zal mijzelf als gesprekspartner opdringen en kritische vragen blijven stellen. Zolang dogmatici claimen dat het in de geloofsleer gaat over de God van Abraham, Izaak en Jakob, zullen de geschriften over de godservaringen van Abraham, Izaak en Jakob en anderen het primaat moeten hebben boven algemene filosofische of theologische overwegingen en boven het gezag dat sommige grote figuren of documenten uit de geschiedenis van het christendom verkregen hebben.

2. Ik ben mij er ook van bewust dat deze teksten vele taalkundige, literaire, tekstkritische, teksthistorische en hermeneutische vragen oproepen. De exegeet heeft geen pasklare antwoorden, maar moet ook zelf in een moeizaam proces van analyse en interpretatie grip krijgen op grillige gegevens. In dit proces speelt het ontdekken van patronen en wetmatigheden een belangrijke rol. De exegeet is daarom ook zelf een systematicus.

3. Mijn voorganger Eep Talstra spreekt vaak over de exegeet als ambachtsman: degene die vakwerk verricht. Nu is de werkplaats van deze ambachtsman of -vrouw de laatste decennia revolutionair veranderd door een nieuw gereedschap: de computer. Het zoeken van patronen, het in kaart brengen van taalkundige systematiek, het opsporen van relaties tussen teksten – de computer biedt ongekennde mogelijkheden. De Vrije Universiteit heeft vanaf de jaren 70 van de vorige eeuw voorop gelopen om deze mogelijkheden te verkennen en te benutten. Ik zal graag op deze weg verder gaan in samenwerking met specialisten op het gebied van *Digital Humanities* aan andere faculteiten van de VU, aan de Universiteit van Amsterdam, en bij de e-Humanities Group van de KNAW. Zonder ook maar iemand in den lande te kort te willen doen, denk ik dat we met recht kunnen stellen dat Amsterdam zich in de laatste jaren ontwikkeld heeft tot een zeer belangrijk centrum voor de e-Humanities. De subsidie die NWO onlangs aan Janet Dyk en mij heeft toegekend voor het *Linguistic Variation* project, een computer-ondersteund onderzoek naar de taalkundige

variatie in het Bijbels Hebreeuws, biedt een krachtige impuls om deze lijn van onderzoek voort te zetten. Hetzelfde geldt voor de CLARIN-subsidie die ik onlangs ontvangen heb voor het SHEBANQ project, waarin ik zal samenwerken met Dirk Roorda van DANS (Data Archiving and Networked Services). Doel van dit project is om de Hebreeuwse database van de VU beter te ontsluiten en de zoekopdrachten en inhoudelijke vragen van de exegeet beter te documenteren.

4. Het technische werk van de exegeet vindt niet in het luchtledige plaats. We hebben het over een tekst die is overgeleverd met een rijke interpretatie- en werkingsgeschiedenis. Helaas zijn daarbij veel ogen alleen gericht op enkele kopstukken uit de geschiedenis van het Westerse christendom. Ik stel mij daarentegen ten doel om voor zover mogelijk de overleverings- en interpretatiegeschiedenis van de bijbeltekst in zijn volle omvang te betrekken bij mijn onderwijs en onderzoek. Dit betreft ook christelijke tradities die doorgaans niet zoveel aandacht krijgen, waaronder de reeds genoemde Syrische traditie.

4. Dankwoord

Hoevelen zou ik nu willen bedanken. Allereerst mijn promotor, Professor Mu-raoka, die mij met grote deskundigheid begeleid heeft in de periode vanaf de laatste jaren van mijn doctoraalstudie tot en met mijn promotie. Uit mijn 24 Leidse jaren zou ik nog veel meer mensen willen noemen. Mijn leermeesters bij de studies Theologie en Semitische Talen, waaronder wijlen professor Jaap Hoftijzer en Dr. Karel Jongeling. Martin Baasten, studiegenoot aan het begin van mijn Leidse periode, collega, vriend en mede-auteur aan het eind ervan.³⁷ Mijn collega-promovendi bij de Onderzoekschool CNWS. Mensen zoals Jan van Ginkel, met wie ik zo vaak 's avonds in de mensa ging eten, toen mijn burgerlijke staat mij nog die vrijheid bood. De lunchgroepjes. Steeds wisselend van samenstelling, maar vooral in de laatste jaren van mijn werk in Leiden met Ab de Jong en Johannes Magliano-Tromp als vaste kern. Kamergenoten en kamerburen zoals Barry d'Arnaud. De mensen van de projecten CALAP en Tur-gama, van wie ik ontzettend veel geleerd heb bij onze wekelijkse lunches in het restaurant van een warenhuis in de Leidse binnenstad. Konrad Jenner, die mij meegetrokken heeft in zijn enthousiasme voor het onderzoek naar de Pes-

hitta en met wie ik zeer veel waardevolle, lange gesprekken heb gevoerd. Zo zou ik nog heel lang door kunnen gaan.

En alhoewel ik nog maar enkele maanden bij de VU in dienst ben, is ook de lijst met Amsterdamse namen die ik nu zou willen noemen al uitzonderlijk lang. Ik dank de commissie die zich over mijn benoeming gebogen heeft, het bestuur van de Faculteit der Godgeleerdheid en het College van Bestuur voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank alle leden van de sectie Bijbelwetenschappen voor de warme ontvangst en de goede collegiale samenwerking. Dit betreft ook de bijbelwetenschappers van de seminaries die aan de theologische faculteit verbonden zijn, en de bijzonder hoogleraar op de Dirk Monshouwer Leerstoel voor Bijbelse Theologie. Mijn dank geldt ook de vakgenoten van de Protestantse Theologische Universiteit, met wie het contact vanaf het allereerste begin ook bijzonder aangenaam was, alsmede collega's uit andere faculteiten, werkzaam op de gebieden van Oudheidkunde, Bijbelvertalen en Natural Language Processing. Ik dank tot slot een ieder van de faculteiten Godgeleerdheid en Wijsbegeerte die mij op onze gedeelde tweede etage van de E-vleugel op de een of andere manier het gevoel gegeven heeft dat ik welkom ben.

Professor Talstra, beste Eep. Ik ben nooit jouw student geweest, maar ik heb veel van je geleerd. En je hebt baanbrekend werk verricht op het gebied van Bijbel & computer, steeds binnen de context van de volle breedte van de studie van het Oude Testament en de raakvlakken daarvan met andere vakgebieden. Jij stond aan de wieg van de reeds genoemde WIVU (Werkgroep Informatica Vrije Universiteit). Vanaf nu is de WIVU verleden tijd. Het onderzoek gaat echter door, en wel onder een nieuwe naam: het *Eep Talstra Centre for Bible and Computer*. Hopelijk zegt deze naamsverandering voldoende over alles wat je voor vele collega's hebt betekend.³⁸

Als ik mensen noem zonder welke ik niet zou staan waar ik nu sta, dan denk ik ook aan mijn familie. Ik ben zeer dankbaar voor wat ik heb meegekregen van huis uit en voor de steun die ik gekregen heb van mijn ouders, broers en verdere familie. Helaas is mijn vader niet meer onder ons. Tot jullie die hier wel zijn zeg ik: heel veel dank.

Eli, Cassandra, Allysha, Nayeli en Sophia: dank voor het geduld dat jullie met mij hebben als ik mij weer eens terugtrek in mijn werkkamer of lange dagen weg ben. Jullie brengen een vreugde en een kleur in mijn leven die ver uitstijgt boven de glans die de bijzondere dag van vandaag voor mij heeft.

Epiloog: W.L. van Peursen

De nieuwe functie die ik nu mag bekleden is de climax van een lange weg van subsidieaanvragen, sollicitaties, projecten en aanstellingen. Tijdens zijn leven sprak ik regelmatig met mijn vader, Willem Louis van Peursen,³⁹ over de ontwikkelingen en onzekerheden op deze weg, de spannende en de moeilijke momenten. Heel vaak eindigde het gesprek er dan mee dat hij zei:

*Laat mij niet mijn lot beslissen
Zo ik mocht, ik durfde niet.
Ach, hoe zou ik mij vergissen,
als u mij de keuze liet.*

Als ik op eerdere kruispunten in mijn leven zelf mijn lot had moeten bepalen, had ik hier nu niet gestaan. Het is dan ook vanuit een besef van afhankelijkheid van God en in dierbare herinnering aan mijn vader dat ik mijn broer Davo van Peursen gevraagd heb aan het begin van deze plechtigheid een improvisatie op dit gezang ten gehore te brengen.

Ik heb gezegd.

- ¹ C.A. van Peursen, *De verborgen Aanwezige: godservaringen in bijbelse verhalen* (Kampen: Kok, 1993), pp. 14–15.
- ² G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek. Een inleiding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).
- ³ H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding in de geloofsleer* (5e druk; Nijkerk: Callenbach, 1985), p. 181.
- ⁴ Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, p. 268.
- ⁵ Deze vraag is des te meer relevant omdat de auteurs van de *Christelijke dogmatiek* de gedachte van een ‘canon in een canon’, waarbij de ene tekst belangrijker of centraler zou zijn dan de andere, expliciet verwerpen (pp. 513–514).
- ⁶ Zie Willem Jan Otten, *Waarom komt u ons hinderen?* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 2006), p. 52.
- ⁷ Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, p. 194.
- ⁸ Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, p. 11.
- ⁹ De vertaling met ‘engelen’ in Psalm 8:6 vinden we overigens ook in de oude Syrische vertaling, de Peshitta; zie Ignacio Carbajosa, *The Character of the Syriac Version of Psalms. A Study of Psalms 90–150 in the Peshitta* (Monographs of the Peshitta Institute Leiden 17; Leiden: Brill, 2008), p. 148.
- ¹⁰ Voor psalmopschriften in de West-Syrische traditie zie David G.K. Taylor, ‘The Psalm Headings in the West Syrian Tradition’, in: R.B. ter Haar Romeny (red.), *The Peshitta: Its Use in Literature and Liturgy. Proceedings of the Third Peshitta Symposium held at Leiden University, 12–15 August 2001* (Monographs of the Peshitta Institute Leiden 15; Leiden: Brill 2006), pp. 365–378.
- ¹¹ Willem Bloemendaal, *The Headings of the Psalms in the East Syrian Church* (proefschrift Universiteit Leiden; Leiden: Brill, 1960), p. 37.
- ¹² Zie ook 1 Korintiërs 15:27 en Efeziërs 1:22.
- ¹³ Overigens volgt Hebrëeën 2 de Septuaginta van Psalm 8 in de lezing ‘engelen’ in 8:6. In de context van Hebrëeën gaat het over Christus, die voor een korte tijd beneden de engelen is gesteld. Vergelijk Hebrëeën 2:9 ‘wel zien we dat Jezus – die voor korte tijd lager dan de engelen geplaatst was opdat zijn dood door Gods genade iedereen ten goede zou komen – vanwege zijn lijden en dood nu met eer en luister gekroond is.’ Als we met veel kerkvaders het ‘lager dan de engelen’ toepassen op het menselijk bestaan van Jezus, en niet slechts op zijn lijden en dood, impliceert ook deze passage dat de mens in de schepping een lagere plaats heeft dan de engelen; vergelijk boven: paragraaf 1.4.
- ¹⁴ Zie het commentaar van de 9e-eeuwse Syrische auteur Ishodad van Merw; editie: Ceslas Van den Eynde, *Commenaire d’Išo’dad de Merv sur l’Ancient Testament VI. Psaumes* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 433–434, Scriptores Syri 185–186; Leuven: Peeters, 1981), I, 27–28 (tekst), II, 32–33 (vertaling).
- ¹⁵ Zie bijvoorbeeld Lucas Van Rompay, ‘Chapter 17: The Christian Syriac Tradition of Interpretation’, in Magne Sæbø in cooperation with Chris Brekelmans and Menahem Haran (red.), *Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation. Vol. 1: From the Beginnings to the Middle Ages (Until 1300)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996), pp. 612–641.
- ¹⁶ Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* Vol. 9 (Paris: Welter, 1901; herdruk Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1960), pp. 234–235; zie ook Conrad Louis, *The Theology of Psalm VIII. A Study of the Traditions of the Text and the Theological Import* (PhD diss., Catholic University of America, 1946), pp. 144–145. Omdat de strijd rondom exegese en dogmatiek hier tot op het scherp van de snede gevoerd wordt, kan ik niet instemmen met de opmerking van A. van de Beek over het Tweede Concilie van Constantinopel in zijn boek *Jezus Kurios. De Christologie als*

hart van de theologie (Kampen: Kok, 1998), p. 54: 'De verslagen van de zittingen zijn de meest slaapverwekkende lectuur die men zich kan voorstellen'.

¹⁷ Van den Eynde, *Commenaire d'Išo'dad de Merv* I, 27–28 (tekst), II, 32–33 (vertaling).

¹⁸ S.P. Brock, 'Clothing Metaphors as a Means of Theological Expression in the Syriac Tradition', in M. Schmidt en C.F. Geyer (red.), *Typus, Symbol, Allegorie bei den östlichen Vätern und ihren Parallelen im Mittelalter* (Eichstätter Beiträge 4; Regensburg: Friedrich Pustet, 1982), pp. 11–38; herdruk in idem, *Studies in Syriac Christianity: History, Literature and Theology* (Hampshire: Ashgate, 1992) X; zie ook David G.K. Taylor, 'The Christology of the Syriac Psalm Commentary (AD 541/2) of Daniel of Ṣalaḥ and the "Phantasiast" Controversy', in M.F. Wiles, E.J. Yarnold and P.M. Parvis (red.), *Studia Patristica XXXV. Papers presented at the Thirteenth International Conference of Patristic Studies held in Oxford 1999* (Leuven: Peeters, 2001), pp. 508–515.

¹⁹ Zie Ephrem de Syriër. *Uitleg van het boek Genesis*, ingeleid, vertaald en toegelicht door A.G.P. Janson en L. Van Rompay (Christelijke Bronnen 5; Kampen: Kok, 1993), p. 53.

²⁰ Zie W.Th. van Peursen, 'Daniel's Four Kingdoms in the Syriac Tradition', in W.Th. van Peursen en J.W. Dyk (red.), *Tradition and Innovation in Biblical Interpretation. Studies Presented to Professor Eep Talstra on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* (Studia Semitica Neerlandica 57; Leiden: Brill, 2011), pp. 189–207, aldaar 207.

²¹ Op het moment van schrijven van deze oratie is alleen het tweede deel verschenen: Richard Marsden en E. Ann Matter (red.), *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2: From 600 to 1450* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012). Zie mijn recensie in het *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (te verschijnen).

²² Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, p. 327.

²³ Hendrik Koorevaar en Mart-Jan Paul, *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013).

²⁴ Zie bijvoorbeeld J.P. Fokkelman, *Major Poems of the Hebrew Bible: At the Interface of Hermeneutics and Structural Analysis II, 85 Psalms and Job 4–14* (Studia Semitica Neerlandica 41; Assen: Van Gorcum, 2000), pp. 69–71.

²⁵ E. Talstra, 'Singers and Syntax: On the Balance of Grammar and Poetry in Psalm 8', in: Janet Dyk (red.), *Give Ear to my Words: Psalms and Other Poetry in and around the Hebrew Bible. Essays in Honour of Professor N.A. van Uchelen* (Amsterdam: Societas Hebraica Amstelodamensis, 1996), pp. 11–22. Dit wijkt dus af van de literaire analyse van J.P. Fokkelman (*Major Poems*, p. 69), die 8:4–5 als de vraag beschouwt, en 8:6–7 als het antwoord.

²⁶ Voor de theologische implicaties van Talstra's analyse van Psalm 8 zie ook Carl Bosma, 'Beyond "Singers and Syntax": Theological and Canonical Reflections on Psalm 8', in: W.Th. van Peursen en J.W. Dyk (red.), *Tradition and Innovation in Biblical Interpretation. Studies Presented to Professor Eep Talstra on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* (Studia Semitica Neerlandica 57; Leiden: Brill, 2011), pp. 69–92.

²⁷ Dit heeft implicaties voor de wijdverbreide, maar niet onomstreden claim dat Psalm 8:5–9 nauw verwant is met Genesis 1:26–28.

²⁸ Zie bijvoorbeeld Th.C. Vriezen en A.S. van der Woude, *Oudisraëlitische en vroeg-joodse literatuur* (Ontwerpen 1; Kampen: Kok, 2000), p. 335.

²⁹ G. Bowker en S. Leigh Star, *Sorting Things Out* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999).

³⁰ Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, p. 223.

³¹ U. Neumann-Gorsolke, *Herrschen in den Grenzen der Schöpfung. Ein Beitrag zur alttestamentlichen Anthropologie am Beispiel von Psalm 8, Genesis 1 und verwandten Texten* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 2004), p. 43.

³² Jan Fokkelman, 'Inleiding tot de bijbelse poëzie', in Jan Fokkelman en Wim Weren (red.), *De Bijbel literair: opbouw en gedachtengang van bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties* (Zoetermeer: Meinema, 2003), pp. 35–48, aldaar p. 41.

³³ Peter C. Craigie, *Psalms 1–50* (World Biblical Commentary 19; Waco, Texas: Word Books), p. 106.

³⁴ Zie bijvoorbeeld Psalm 21:4; 110:1. Vergelijk ook de opvallende parallel van Psalm 8 met een andere koningspsalm, Psalm 114, waar we in vers 3 ook de vraag aantreffen 'HEER, wat is de mens dat u om hem geeft, de sterveling dat u aan hem denkt?' en zie hierover uitgebreid: M. Sauer, *Die Königspsalmen. Studien zur Entstehung und Theologie* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 340; Berlin: Walter de Gruyter, 2004), pp. 250–268.

³⁵ Sigmund Mowinckel, *Psalmstudien* (6 delen; Amsterdam: Schippers, 1961; Photomechanischer Nachdruck der Ausgabe Oslo 1921–1924) II, p. 4; IV, p. 44.

³⁶ Zie W.Th. van Peursen, 'Plagiaatbestrijding en analyse van oude bijbelvertalingen. Computationale tekstvergelijking in onderwijs en onderzoek', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 63 (2009), pp. 22–36; Wido Peursen en Dirk Bakker, 'Digital Text Comparison of Ancient Hebrew Texts. A Case Study of the Two Accounts of the Battle against the Canaanite Army Captain Sisera (Judges 4–5)', in R.J. Jorna, Kecheng Liu and N.R. Faber (red.), *Proceedings of the 13th International Conference on Informatics and Semiotics in Organisations: Problems and Possibilities of Computational Humanities. ICISO 2011, Leeuwarden, The Netherlands, 4–6 July 2011* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 2011), pp. 145–152. De computationale analyse van de mate van gelijkenis van verschillende bijbelhoofdstukken, gebaseerd op lexicale overeenkomsten (berekend volgens verschillende methoden, o.a. door het wel of niet laten meetellen van woorden die binnen een vers herhaald worden), leidde tot de opvallende uitkomst dat de afstand tussen Genesis 1 en Psalm 8 (vergelijk boven, paragraaf 1.6 en het slot van paragraaf 2.3) groter is dan meestal wordt aangenomen. Er waren meer dan honderd bijbelhoofdstukken die een grotere gelijkenis vertoonden met Psalm 8 dan Genesis 1.

³⁷ Een maand voor mijn vertrek uit Leiden verscheen als (voorlopige) bekroning van onze samenwerking: J.P. Lettinga, *Grammatica van het bijbels Hebreeuws*, 12e herziene editie door M.F.J. Baasten and W.Th. van Peursen; M.F.J. Baasten en W.Th. van Peursen, *Leerboek van het bijbels Hebreeuws* (Leiden, Brill, 2012).

³⁸ Op het moment van het ter perse gaan van deze oratie was de website nog in aanbouw. De beoogde URL is www.godgeleerdheid.vu.nl/etcbc.

³⁹ Mijn vader, W.L. van Peursen (1932–2011), was een neef van de aan het begin van deze voordracht genoemde C.A. van Peursen (1920–1996). Eerstgenoemde was een zoon van David van Peursen (1890–1962), laatstgenoemde van diens broer, Dirk van Peursen (1887–1963).